

УДК 504+712+911.5

Н. В. МАКСИМЕНКО, канд. геогр. наук, доц.,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Пл. Свободи, 6, Харків, 61022
nadezdav08@mail.ru

Р. О. КВАРТЕНКО

Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Харківській області

ЛАНДШАФТНО-ЕКОЛОГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО КАРКАСУ ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто умови формування екологічного каркасу території Харківської області з врахуванням тенденцій ландшафтно-екологічного планування. Визначено можливості, що дає ландшафтний підхід і шляхи оптимізації екологічної мережі області на основі концепції ландшафтно-екологічного планування Харківської області.

Ключові слова: екологічна мережа, екологічний каркас, ландшафт, ландшафтно-екологічне планування, Харківська область

Maksimenko N., Kvartenko R. LANDSCAPE-ECOLOGICAL PLANNING AS THE TERMS OF THE KHARKOV AREA TERRITORY ECOLOGICAL FRAMEWORK FORMING

The terms of forming of ecological framework of territory of the Kharkov area are considered taking into account the tendencies of the landscape-ecological planning. Opredelen³ possibilities which are given by landscape approach and ways of optimization of ecological network of area.

Keywords: ecological network, ecological framework, landscape, landscape-ecological planning, Kharkov area

Максименко Н. В., Квартенко Р. А. ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ КАК СПОСОБ СОЗДАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КАРКАСА ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Рассмотрены условия формирования экологического каркаса территории Харьковской области с учетом тенденций ландшафтно-экологического планирования. Определены возможности, которые дает ландшафтный подход и пути оптимизации экологической сети области на основе концепции ландшафтно-экологического планирования Харьковской области.

Ключевые слова: экологическая сеть, экологический каркас, ландшафт, ландшафтно-экологическое планирование, Харьковская область

Вступ

Актуальність. Питання екологічного територіального планування останнім часом набувають все більшого значення у сучасному світі, оскільки вони пов'язані з багатьма глобальними проблемами від потепління клімату до необхідності розширення рекреаційних територій. Про важливість цієї тематики говорить велике число публікацій у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі за останні два десятиліття. Багато з них присвячені питанням формування екологічних мереж і територій, що охороняються.

Харківська область є старо-освоєним регіоном, де інтенсивне сільськогосподарське використання земель привело до сильної фрагментації природних ландшафтів, які збереглися на ділянках, що використовувались в інших галузях народного господарства або були непридатні для використання по своїх природних характеристиках. З початку інтенсивного освоєння території області сталося значне скорочення площі лісів, степів і луків, активізувалися ерозійні процеси, змінився водний режим. Колишня біологічна і ландшафтна різноманітність була втрачена.

Охорона природних ландшафтів здійснюється ще в недостатній мірі. До кінця

XX сторіччя на території області існували лише одиничні малорозмірні природоохоронні об'єкти. Лише у 2004 році був створений національний природний парк «Гомольшанські ліси», п'ять років потому – створено парки «Слобожанський» і «Дворічанський», але площа природоохоронних територій складає ще дуже малий відсоток території області. На такій малій території неможливо зберегти всіх зональних типів природних ландшафтів, не говорячи вже про рідкі і унікальні урочища.

У зв'язку з цим стає ясною необхідність розробки і створення регіональної системи охорони і відтворення природного середовища відповідно до сучасних теоретичних і методичних підходів.

Метою роботи є обґрунтування формування екологічної мережі на території Харківської області з використанням концептуальних засад ландшафтно-екологічного планування для збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

Об'єктом дослідження є природні ландшафти Харківської області.

Предмет дослідження — умови формування екологічної мережі з врахуванням тенденцій ландшафтно-екологічного планування даної території.

Методи та результати дослідження

При виконанні роботи використовувалися результати як традиційних географічних методів : польових досліджень, картографічного аналізу, вивчення космічних знімків і порівняльно-описовий.

Досягнення екологічної рівноваги забезпечується наявністю екологічного каркасу, елементи якого виконують різні екологічні функції, а захищеність екологічного каркасу забезпечується екологічною мережею – мережею природних територій особливої охорони (ПТОО).

Основні теоретичні і методологічні питання побудови екологічного каркасу і

екологічних мереж детально розглядаються в наукових роботах багатьох учених. У своїй роботі ми спиралися на положення, викладені в працях Н. Ф. Реймерса, Е. Ю. Колбовського, Н. А.Собольова, А. Е. Шварца, Б. І. Кочурова, М. Е. Кулешової, А. В. Гусева, З. Г. Мірзеханової, А. В. Елізарова, А. В. Андрєєва. Проблеми формування екологічних мереж активно обговорювалися і багатьма закордонними ученими.

Загальна мета створення екологічної мережі в Україні полягає в тому, аби сформувати екологічні умови, необхідні для забезпечення стійкого соціально-економіч-

ного розвитку всього регіону. Головним завданням є забезпечення екологічної цілісності екосистем і тим самим сприяння збереженню біорізноманітності, як обов'язкова умова стійкого розвитку на всіх рівнях. Загальним орієнтиром є створення природної основи екологічної стабільності - функціонального цілісного комплексу природних угруповань і територій, зберігаючи його здатність до самовпорядкування, зважаючи на його великі розміри і екологічні зв'язки між його компонентами.

Згідно Закону України «Про охорону земель» ст. 22 [1], одним із першочергових заходів у галузі охорони земель є створення екологічної мережі. Закон України «Про екологічну мережу України» дає таке визначення «екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманітності, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні» [2, 3]. Головна ціль створення такої мережі – об'єднання особливо цінних в екологічному відношенні ділянок з збереженою, або близькою до неї природною рослинністю, системою екологічних коридорів з тим, щоб стимулюючи умови розселення та міграції видів, забезпечити виживання та відновлення популяцій, збереження та захист середовища їх існування.

У працях багатьох авторів поняття «екологічна мережа» і «екологічний каркас» мають одне і те ж значення. Проте, на наш погляд, ці поняття слід розрізняти.

На наш погляд, екологічний каркас регіону - сукупність природних територій, що забезпечують стабільність умов природного середовища регіону, у тому числі – збереження природного біологічного різноманіття.

Основа екологічного каркасу складають природні території – ділянки землі, водні об'єкти і повітряний простір над ними,

структура і функціонування яких в більшій або істотнішій частині визначаються природними процесами. До складу природних територій можуть входити природні і природно-антропогенні об'єкти.

Екологічна мережа – комплекс функціонально і територіально взаємозв'язаних природних територій, що особливо охороняються, керований на основі єдиної політики і організований з врахуванням природних і соціально-економічних особливостей регіону в цілях забезпечення збереження, відновлення і підтримки природного балансу довкілля, біологічного і ландшафтного різноманіття.

Структуру екологічного каркасу і екологічної мережі детально розглянуто в працях Ю. Р. Шеляга-Сосонко, М. Д. Гродзинського, П. Г. Шищенка, Е. Ю. Колбовського, і багатьох інших [4, 5, 8, 12, 15]. Згідно всім традиційним схемам екологічного планування, екологічний каркас складається з трьох основних типів елементів:

- Ключові природні території – «екологічні ядра або вузли» – ділянки, на яких розташовані природні співтовариства, здатні до саморегуляції;

- Транзитні території – ділянки, що забезпечують екологічні зв'язки між ключовими територіями і в перетвореному ландшафті що набувають форми «екологічних коридорів».

- Буферні території, що захищають ключові і транзитні території від безпосередніх несприятливих дій.

Структура екологічної мережі складається з наступних елементів: державні заповідники, заповідники, пам'ятники природи, національні природні парки, водозахисні зони, ліси першої групи, захисні лісові смуги.

Вивчаючи наукову літературу, присвячену формуванню екологічних мереж, ми налічили 28 загальних принципів побудови екологічної мережі. Все їх можна об'єднати в наступні групи: біоекологічні, ландшафтно-екологічні і ландшафтно-географічні.

Ландшафтний підхід при виділенні ПТОО розглядався в працях географов-ландшафтознавців досить часто, особливо в роботах Д. Л. Арманда, А. Г. Ісаченка, М. Ф. Реймерса, Ф. Р. Штильмарка, Е. Ю. Колбовського, М. Д. Гродзинського і інших [4, 7, 8, 10].

У Західній Європі необхідність створення екологічної мережі виникла в 90-х роках після багатолітніх зусиль по збереженню видів і місць проживання. Національні розробки по екологічних мережах в країнах Центральної Європи і США передбачають широкий спектр «вигод» від створення екологічної мережі, починаючи від екологічного балансу до підтримки рекреації, лісовідновлення, охорони водних ресурсів і розробки оптимальної структури сільськогосподарства.

Як буває в будь-якому новому напрямі науки, в роботах з екологічного територіального планування відсутній єдиний сталий підхід до основних термінів і понять. Проте це не заважає визначити стратегічні питання досліджень, в яких збігаються точки зору більшості авторів: цілі створення екологічних мереж, виділення головних їх елементів, необхідність детальних регіональних ландшафтних досліджень. Саме ці питання були поставлені і вирішувалися нами при виконанні даної роботи.

Вивчення ландшафтної структури і фізико-географічного районування є необхідною умовою складання проекту екологічних мереж, оскільки дозволяє виявити мало порушені природні території, які мають велике значення для підтримки екологічного балансу. Для складання проекту екологічної мережі необхідна оцінка фізико-географічних районів за станом екологічного фонду.

Ландшафтна структура Харківської області виражається в характері внутрішніх взаємозв'язків між компонентами, в просторовому розташуванні і відособленні дрібніших ландшафтних (регіональних і типологічних) комплексів.

Основною структурною одиницею ландшафту є тип місцевості – відносно рівноцінна з точки зору господарського використання територія, що є закономірним комплексом урочищ і що характеризується специфічними умовами рельєфу, літології, мікроклімату, зволоження, ґрунтового-рослинного покриву.

Структура типів місцевості складається з урочищ, які є закономірним комплексом фацій, досить добре відособлених в природі у зв'язку з нерівностями рельєфу, неоднорідним складом ґрунтів або господарською діяльністю людини.

Залежно від значення в структурі крупніших ландшафтних комплексів (тип місцевості, район) розрізняють наступні три групи урочищ:

1) Характерні урочища, найбільш типові комплекси того чи іншого району (краї, типи місцевості).

2) Урочища - домінанти - пануючі в даній ландшафтній одиниці типи урочищ.

3) Рідкі, або епізодичні урочища відомі лише в небагатьох пунктах території, що вивчається.

У вивченні ландшафтів Харківської області основну роль зіграли дослідження географів Харківського державного університету під керівництвом М. А. Демченко [14]. Ними була складена ландшафтна карта Харківської області. У даному дослідженні використана карта за редакцією В. Г. Карпова [13], оскільки вона більш повно відображає ландшафтно-типологічну структуру Харківської області.

Для розробки заходів створення екологічного каркасу території області конче необхідна оцінка фізико-географічних районів за станом екологічного фонду. Екологічний фонд території (за Б. І. Кочуровим) – сукупна площа і рівномірний розподіл природних біоценозів, урочищ, природоохоронних зон і територій, що особливо охороняються. Стан екологічного фонду території краще всього відображають наступні критерії: ландшафтна різноманітність (чим різноманітніший ландшафт, тим він стійкіший), площа земель з середовищестабілізуючими функціями, яка відображає природну захищеність ландшафту, наявність в районах ПТОО.

На нашу думку, саме ці критерії грають важливу роль для визначення можливостей ландшафтно-екологічного планування з наступних причин:

1. Ландшафтна різноманітність визначається числом типів урочищ, які входять до різних типів місцевості. Цей показник добре відображає особливості ландшафтної структури кожного району.

2. Висока природна захищеність ландшафту (коефіцієнт природної захищеності) гарантує стійкий розвиток території і благополучне існування ПТОО.

3. Наявність або відсутність в районі ПТОО показує сучасний рівень заходів щодо екологічного планування в регіоні, а та-

кож необхідність створення нових ПТОО, які могли б стати ядрами екологічної мере-

жі в окремих районах.

Висновки

Основними завданнями діяльності з оптимізації екологічної мережі на основі концепції ландшафтно-екологічного планування Харківської області нами визначено:

1. Провести систематизацію понять, пов'язаних з побудовою екологічних мереж, і вивчити досвід формування екологічних мереж в інших регіонах;

2. Вивчити особливості ландшафтно-структури Харківської області на рівні урочищ і відібрати конкретні території, які мо-

жуть бути екологічними вузлами і екологічними коридорами.

3. Оцінити фізико-географічні райони за станом екологічного фонду.

4. Проаналізувати і оцінити існуючу систему ООПТ Харківської області для включення її в екологічну мережу.

5. Скласти схему і опис перспективних ООПТ з врахуванням їх ролі в екологічних мережах.

6. Удосконалити екологічну мережу Харківської області.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про охорону земель». - Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, № 39.
2. Закон України «Про державну програму формування національної екомережі України на 2000-2015 роки». - Відомості Верховної Ради (ВВР), 2000, № 47.
3. Закон України «Про екологічну мережу України». - Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, № 45.
4. Гродзинський М.Д., Шищенко П.Г. Ландшафтне різноманіття як компонента сталого розвитку. // В: "Проблеми сталого розвитку України". НАН України, К.: БМТ, 2001. - С. 243.
5. Екомережа як інноваційний інструмент впровадження елементів екологічно збалансованого розвитку / Я. І. Мовчан // Екологічний вісник, 2007. - № 5 (45). - С. 10 - 12.
6. Квартенко Р. О. Стартові позиції концептуальних основ створення екологічної мережі Харківської області / Р. О. Квартенко // Людина та довкілля проблеми неоекології. - Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. - № 1-2. - С. 63.
7. Колбовский Е. Ю. Ландшафтное планирование : учеб.пособие для студентов высших учебных заведений / Е. Б. Колбовский. - М. : Издательский центр «Академия», 2008. - 336 с.
8. Колбовский Е. Ю. Ландшафтное планирование и формирование региональных систем особо охраняемых территорий / Е. Б. Колбовский, В. В. Морозова. - М. - Ярославль : ЯГПУ, 2001. - С 124..
9. Концепция, методы и критерии создания эко-сети Украины /Ю. Р. Шеляг-Сосонко, М. Д. Гродзинский, В. Д. Романенко - К.: Фитосоцицентр, 2004. - 144 с.
10. Максименко Н. В. Ландшафтне планування як засіб екологічного впорядкування території / Н. В. Максименко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць. Вип. 16. - Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. - С. 65.
11. Розбудова екомережі України /За ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонка. - К., 1999. - 127 с.
12. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації). /За ред. Ю. Р. Шеляга-Сосонко - К : Фітосоціоцентр, 2004. - 71 с.
13. Харьковская область. Географический атлас.- М. : ГУКиК., 1993. - С. 19.
14. Физико-географическое районирование Харьковской области / М. А. Демченко, О. М. Демченко // Харьковская область. Природа и хозяйство. Материалы Харьковского отдела географического общества Украины, вып. VIII. - X : ХГУ, 1970. - С. 112.
15. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Національна екологічна мережа як складова частина Пан-європейської екологічної мережі/ Ю. Р. Шеляг-Сосонко, О. В. Дудкін, М. М. Коржнев, О. С. Аксьом. - К. - 2005. - 63 с.

Надійшла до редколегії 10.04.2012